

Kritike i prikazi / Besprechungen

Branka Raunig, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Djela, Knjiga LXXXII. Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 8, Sarajevo 2004, 301 str., 51 tab., 7 karata.

Studija Dr Branke Raunig je nastala kao rezultat dugogodišnjeg proučavanja japodske kulture, a sadržaj knjige je skraćena doktorska disertacija, nadopunjena novijim podacima. Doktorsku tezu je Branka Raunig dovršila godine 1992., ali je zbog rata bila obranjena tek godine 1997. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

Kako je uvažena kolegica Raunig provela svoj radni vijek kao kustos - arheolog u Bihaćkom muzeju, možemo slobodno reći da je najpozvaniji stručnjak za temu koju je odabrala: duhovni život prehistorijskih Japoda odnosno odraze duhovnosti u likovnim, figuralnim prikazima koje nalazimo na uporabnim predmetima, zatim nefunkcionalnim formama koje se samim tim svrstavaju u objekte kultne, obredne i općenito religijske namjene. Tu su naravno i japodske urne i cio kompleks scena prikazanih na njima.

Nakon uvodnih riječi, u poglavlju "Japodi" (str. 11-24) na sažet su način opisane osnovne kulturno – arheološke odrednice *plemena / etničke grupe* - kako je autorica odlučila da povijesnopolitički determinira Japode. Moramo odmah istaći da je danas u trendu nazivati veće etničke skupine toga doba narodima, no o tom je predmetu diskusija uvijek otvorena. "Teritorij" – rasprostranjenost Japoda (Karta 1, str. 24) određuje se kombiniranjem povijesnih, antičkih izvora i *specifičnih materijalnih ostataka njihove kulture*. Dotaknuto je pitanje izlaska i trajnoga nastanjivanja Japoda u podvelebitskom Primorju, kao i odnosi sa susjednim plemenima. Novija istraživanja i radovi izdvojili su etnik Kolapjana kao nosioce specifičnih oblika materijalne kulture na sjeverozapadu japodskoga područja što dakako nije u opreci s kolapjanskom pripadosti korpusu Japoda promatranih kao zajednica plemena. U narednome odjeljku knjige s podnaslovom "Historija" (str.13-16) govori se, na početku, o razvoju japodske kulture od srednjeg i kasnog brončanog doba pa dalje, a prava povijest započinje sa Strabonovim vijestima i kontaktom s Rimljanima u drugome stoljeću pr.n.e. I ovdje se pokazalo da povijest i arheologija idu svaka svojim putem. Branka Raunig, naime naglašava činjenicu da se Oktavijanova osvajanja i ratovi ne mogu arheološki detektirati, primjerice većom količinom grobova tj. ljudskih gubitaka oko godine 35. pr.n.e. Razmatrajući "Naselja, način stanovanja i privredu" (str.17-19) autorica je ustanovila trostruko više gradina na ličkom prostoru nego u Pounju, također nabraja i nekoliko sojeničkih naselja na rijeci Uni. Uz poljoprivredu i stočarstvo

Japodi su se, sudeći po nalazima kalupa i množine metalnih artefakata, morali baviti metaloprerađivačkom djelatnošću. Pogrebni ritus kod Japoda nije jednoobrazan. U Lici prevladava pokapanje, a u Bihaćkom polju spaljivanje pokojnika. Sumarno je dana "Hronologija i periodizacija" (str.20) s osvrtom na predhodne autore: Drechsler-Bižić, Marić, a i sama je autorica 1981.g. načinila stupnjevanje japodske željeznodobne kulture. Pod podnaslovom "Kultovi i religija" ponovno se ukazuje na biritualni pogrebni običaj, s time da se kod Japoda pokapanje uzima kao autohtono, a spaljivanje kao utjecaj iz kulture polja sa žarama. Na rimskoj epigrafskoj građi pojavljuju se mnoga rimska božanstva za koja se smatra da reflektiraju starije prethistorijsko religijsko nasljeđe, napr. Silvan, Diana, Liber / Libera, a posebno Bindus (Neptun). Pretpostavke o "Društvenom uređenju" Japoda (str.21-22) osnivaju se na osmišljenom rasporedu gradinskih položaja u svrhu obrane teritorija i poljoprivredne ekonomije, a za vojnički stalež nema pokazatelja, recimo oružja u grobovima. Branka Raunig je odlučila da "Likovno stvaralaštvo Japoda" (str.22-23) klasificira prema materijalu od kojega su izrađivane razne figure i ukrašeni predmeti, a da bi se približila širome čitateljstvu većim je poglavljima dala pomalo poetske naslove od kojih prvi glasi: "Bogovi od gline" (str.11-45). Uz svako poglavlje idu table sa crtežima materijala o kojemu se raspravlja kao i karte rasprostranjenosti nalaza. Figuralni su prikazi podijeljeni ovisno o vrsti predmeta i po tehnici izrade, a potom dolaze redom različiti motivi: glava jelena, ljudske ruke, zmije, životinje itd. Kod svakoga su primjerka nabrojane analogije i datacija, te eventualno kultno - religijsko značenje prikaza. Posebno je zanimljiva grupa piramidalnih utega s ljudskim obilježjima i naznačenom odjećom kojih je mnogo nađeno na japodskom teritoriju (Ripač, Turska Kosa, Kiringrad). Utezi su povezani s ognjištima i tkalačkom djelatnošću – utezi za tkalački stan, oboje, prema uvriježenim nazorima spada u žensku domenu. Po nekim teorijama utezi prikazuju staro autohtono žensko božanstvo koje će se kasnije pojaviti u rimskim natpisima kao Thana, međutim Branka Raunig drži da su utezi sa ženskim prikazima posvete božanstvu u vezi s tkanjem, a ne predstavljanje same boginje. Glinene antropomorfne figurice od kojih većina potječe iz Ripča razvrstane su po obliku (str.38-51): prizmatične, valjkaste, poluvaljkaste itd. Njihovi neobični izdanci, položaj tijela, naglašeni spolni atributi, a pogotovo hermafroditizam prije bi se dali smjestiti na područje šamanizma ili nekih magijskih aktivnosti vezanih uz primitivnu medicinu, skidanje uroka i sl. Praznovjerje jeste niža razina religioznosti, no sitnu glinenu plastiku o kojoj je riječ (Tab. 6 – 12) determinirati kao "Bogove od gline" je ipak pomalo pretjerano. Veliko poglavlje knjige naslovljeno je "Govor bronce" (str. 67-175), a bavi se pod (A) oblikovanjem raznih predmeta, napr. lanceta, koplja, kotlića, košarice - sve uglavnom privjesci, zatim (B) prikazima životinja i (C) ljudskim predstavama. Privjeske u obliku kotlića poznajemo kao košaraste privjeske sa velikim radijusom rasprostiranja, a posebno u kulturi Golasecca. Oni se javljaju kod Liburna, u srednjoj Dalamciji, u Sloveniji, itd. Slični privjesci sa zašiljenim dnom su rijedi, a Branka Raunig ih je nazvala privjesci u obliku korpice odnosno košarice i razdijelila ih je u dvije varijante. Na početku obrade životinjskih prikaza autorica se bavi iskucanim ptičjim protomama, čija se interpretacija ne udaljava od etabliranih teorija von Merharta i Kossacka o sunčevoj ladi iz kulture polja sa žarama. Obradene su i ptičje protome na kasnohalštatskim fibulama, na ukrasnim pločicama, pek-

toralima itd. Japodska je kultura zaista bogata raznovrsnim stilizacijama životinja, a kao posebnost izdvajaju se figurice pasa ili grifona dugačkoga tijela i vrata (Tab.17), privjesci u obliku ptice kao afinitet prema makedonskom – grčkom kulturnom prostoru, te posebna naklonost konjima. Konji premoćno vode među svim životinjama, kako vidimo na preglednoj tabeli zastupljenosti (str.115) pojedinih zoomorfnih oblika, na temelju čega autorica povezuje pretpovijesni japodski kult konja s Bindom odnosno Neptunom čije se svetište nalazilo na izvoru Privilica kod Bihaća. Protome konja koje dolaze na privjescima i pektoralima raznih oblika razvrstane su u više tipova i varijanti u kojima raspoznajemo regionalne karakteristike, a posebno se izdvaja vinička grupa naspram ličko – jezerinske grupe privjesaka ili pektoralala s konjskim protomama. Na tab. 20, 3 je trapezasti privjesak iz Vinice uvršten u drugu varijantu, a po formi spada u prvu varijantu, što je vjerojatno omaška kod citiranja tabli. Najstarija muška figura, prema B. Raunig je veoma shematizirani lik u stavu adoracije izveden urezivanjem na nožici fibule iz Gajine pećine – Drežnik (ostava, 8. st.p.n.e). Ovo bi iščitavanje geometrijskog ornamenta valjalo podrobnije elaborirati i poduprijeti odgovarajućim analogijama iz toga vremena. Teško mi se složiti i sa tim da je na disku fibule iz Nina *prikazan lik bez glave s četiri izlomljena ekstremiteta* (str.117). Geometrijski motiv na disku najviše sliči žabi – usput rečeno životinjici koja je bila posvećena Hekati.

Razmatranje muške figure započinje nožem iz Metka i dva pojasa okova iz Prozora na kojima su muške figure tj. niz ratnika shematizirani u obliku šrafiranih trokuta. Nož iz Metka i ostali noževi tog tipa su datirani prema Drechsler – Bižić u Ha A2-Ha B1 i ta se prerana datacija opetovano ponavlja u literaturi, iako su zakrivljeni noževi većih dimenzija svagdje datirani najranije na početak Ha B, a češće u stupanj Ha B 2. Interesantna je stilizacija muškosti kod trakastih, trapezoidnih i adorantskih privjesaka gdje je falusna naznaka u funkciji plodnosti, za razliku od itifaličnog ratnika na čuvenom okovu iz Jezerina (Tab.24, 11) gdje taj detalj muške anatomije simbolizira pobjednika. Najbrojniji oblik mađu ljudskim prikazima uopće su ženske trapezoidne figure s polumjesečastom glavom – nađeno ih je više od stoosamdeset komada, također izvan japodskog područja. Branka Raunig je načinila tipologiju ovisno o različitim detaljima na njima, napr. s ptičjim protomama, s horizontalnim nastavcima, s kružnim nastavcima na mjestu ruku itd. Svima im je zajednički, više ili manje prema dolje, zakrivljeni gljivasti završetak na mjestu glave. Različito od Stipčevića, koji u toj pojedinosti vidi lunarnu simboliku, Raunig se s pravom priklonila Batovićevom viđenju da je to prikaz pokrivala za glavu kod žena. Zanimljivo su oblikovane kopitaste noge s plastičnim bikoničnim izbočinama koje vire ispod suknje kod tri ženska privjeska iz Like (Tab.25,13-15). Vrlo je uvjerljiva pretpostavka Majnarić-Pandžić da je riječ o obući – konkretno čizmicama. Ukupna interpretacija simbolike koju nose antropomorfnih privjesci “tip Prozor” kreće se u okvirima toposa ženskog božanstva plodnosti, a obzirom na ptice sa strane aplicirane na tijelo – potnie theron. Posebna poglavlja obrađuju “Figure neodređenog pola” i “Ljudske maske” i “Dijelove ljudskog tijela” (str.132-142). Mnogi su se znanstvenici bavili dešifriranjem kompliciranog sižea pojasnih ploča iz Prozora često dajući kontradiktorna tumačenja (Marić, Drechsler-Bižić, Kossack, Kukoč itd). Autorica dobro zaključuje da je ipak najvažnija tema, a ne forma, a slaže se s Kossackom u tome da su grčki figuradni elementi adaptirani i prilagođeni japod-

skim religijskim idejama, i kao takvi su sasvim originalni. Pod naslovom "Razvoj japodskog stila" rekapitulira se pojava i trajanje zoomorfnih i antropomorfnih motiva, te raznorodni utjecaji koji se na njima reflektiraju. Statistika pokazuje prevlast autohtonih japodskih oblika nad importiranimima (str. 147). Figuralni prikazi od jantara i stakla (str.175-187, Tab. 32.33) na japodskom su prostoru relativno malobrojni, ali s velikim repertoarom oblika koji su ponovno obrađeni po motivima: Ptice, delfini, glava ovna, konji i ljudske predstave. Navedene su okolnosti nalaženja, daje se detaljan opis figura i datacija. Važni su nalazi obojenih perlica s tri lica iz Prozora i Kompolja porijeklom iz dalekih crnomorskih radionica nakita trećeg i drugog stoljeća pr.n.e.koji svjedoče o razgranatim trgovačkim vezama Japoda. Import jantara s Baltika pojavljuje se na japodskom području u šestom i petom stoljeću pr.n.e., a figuralno oblikovani likovi datirani su po autorici u 5. i 4. st.pr.n.e. Stilska analiza je pokazala da se može razlučiti uvezeni jantarni nakit i domaća izrada.

"Priče sa kamena" naslov je poglavlja koji obrađuje problem ornamentiranih japodskih urni. Na početku je analiza kamena - materijala od kojega su isklesane i tehnike izrade figuralnih prizora na njima, te njihovo sadašnje stanje. Antropomorfnu stela sa Crkvine u Golubiću (str. 192-195) dokazuje, kako piše Raunig, bez obzira na različita mišljenja i interpretacije, *pokušaj japodskih majstora-klesara da dosegnu slobodno-stojeću monumetalnu ljudsku figuru*. Na tabli broj 49, str. 249 prikazano je nekoliko analognih nalaza, napr. stele iz Pelagonije i daunska stela iz Monte Gargana. Jesu li te stele, kao i golubička, bile nadgrobni spomenici ili inventar kultnog mjesta - svetišta još je uvijek otvoreno pitanje. "Sepulkralni objekti" su grupa od deset kamenih urni ili, kako je Rendić-Miočević predlagao, "osuarija" sa japodskog područja. Samo je velika urna iz Ribića kompletno sačuvana, ostale su oštećene ili je riječ o ulomcima čije je mjesto na urni Branka Runig rekonstuirala, što je prikazano crtežima na tab. 51. Svaki pojedinačni spomenik ima detaljni opis sa dimenzijama, a predložena je i interpretacija figuralnih prikaza. Posebna je pažnja posvećena velikoj urni iz Ribića kao i povorci konjanika na reljefu iz Založja. Datacija dekoriranih japodskih urni poseban je problem, jer je valjalo odvojiti rimske nalaze iz urne u Ribiću od vremena nastanka same urne. Motivi iz grčke arhajske umjetnosti, kao i geometrijski uzorak prepleta ukazuju na 6. i 5. st.pr.n.e., a Raunig navodi i ostale primjere sekundarne uporabe starijih japodskih urni u kasnijoj funeralnoj praksi. Autorica posebno apostrofira aristokratski društveni status osoba kojima su one prvobitno bile namijenjene, tako da su urne s figuralnim ukrasima ekvivalent kneževskim tumulima. Zaključna razmatranja o *Duhovnosti Japoda* (str. 253-260) predstavljaju sažetak svega prije iznesenoga. Dakle, komponenta figuracije u autohtonu japodskoj kulturi stavlja Japode u istu ravan s Histrima i alpsko-venetskim krugom i jedinstvena je pojava na sjeverozapadnom Balkanu, što knjiga Branke Raunig uvjerljivo dokazuje. Knjiga je bogato ilustrirana, daje puni uvid u gradivo koje se u tekstu obrađuje, a što je posebno pohvalno, imamo crteže komparativnog materijala. Vrlo je koristan indeks pojmova na kraju knjige koja ima kratak rezime na engleskom (str.261-271). Knjigom "Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda" Branka Raunig je zahvatila obiman kompleks grade koju je nastojala tipski i smisleno sistematizirati pokazavši veliku erudiciju i poznavanje japodske kulture.

Literatura

- Božić, D. 2001, Ljudje ob Krki in Kolpi v latenski dobi. *Arheološki vestnik* 52, 2001, 181-198.
- Glogović, D. 1992, Noževi tipa Sv. Juraj. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 9, 1992, 23-30.
- Kukoč, S. 1995, Antropomorfni privjesak tipa Prozor. *Diadora* 16-17, 1995, 51-80.
- Majnarić-Pandžić, N. 1998, Japodska grupa u starije željezno doba. U: *Prapovijest* (Zagreb) 1998, 283-305.
- Ratnici na razmeđu istoka i zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj (Katalog izložbe). Arheološki muzej u Zagrebu 2004, 173-260.

Dunja Glogović

Peter König, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina. PBF XX, 11 Band. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004. 244 strane, 92 table.

Godine 1974. pokrenuto je XX odjeljenje PBF svezaka koje sadrži radove koji se ne bave pojedinačnim tipovima nalaza, kao što je to bio slučaj u prethodnih 19 odjeljenja (i. o. Mačevi Odj. IV; Bodeži, Odj. VI; Sjekire, Odj. IX; Fibule, Odj. XV), već u prvom redu razmatraju pojedinačne posebno značajne nalaze ili grupe nalaza. XX odjeljenje je pretposljednje ove, od strane H. Müller Karpe osnovane i već niz godina od Akademije Nauka u Mainzu, podržavane edicije. Posljednje XXI Odjeljenje (od 1983) ima za cilj da predstavi pojedine kronološke stupnjeve i regionalne grupe metalnih razdoblja prema već zacrtanom jedinstvenom obrascu.

Brončani nalazi iz Bosne i Hercegovine do sada su obrađivani u tri PBF sveska (Z. Žeravica, Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina. PBF Abt. IX., 18, 1993; A. Harding, Schwerter im ehemaligen Jugoslawien. PBF Abt. IV., 14, 1995; C. Weber, Rasiermesser in Südosteuropa. PBF Abt. VIII., 5, 1996). Studija P. Königa prvi je PBF svezak, koji se isključivo orijentira na bosansko-hercegovački prostor.

Od ukupno 43 registrirane kasnobrončanodobne ostave König predstavlja nalaze iz 38 ostava, dok nalazi iz Brezovog Polja (opć. Žepče), Majdan Ridžalija (opć. Doboje), Srpske Varoši (opć. Tešanj), kao i dvije manje ostave sa zlatnim predmetima (Korita, opć. Tomislavgrad i Sitnež, opć. Prnjavor) nisu bili dostupni autoru ili su se pojavili u literaturi tek nakon završetka rada.

Sve ostave predstavljene su u detaljnom katalogu na kraju knjige. Pored uobičajenih brojki o veličini i težini predmeta, katalog sadrži i brojne bitne podatke o okolnostima i mjestu nalaza, tragovima korištenja i prerade na određene

nim predmetima kao i brojne tehničke detalje (patina, tragovi pogrešnog lijevanja, zračni mjehurići itd.).

U uvodnom dijelu koji se sastoji od tri poglavlja (*Forschungsgeschichte, Überlieferung und Verbreitung, Chronologie*) saznajemo da je prvenstveni cilj ove studije cjelovito predstavljanje svih do sada otkrivenih ostava iz Bosne i Hercegovine, od kojih je veliki broj objavljen u manjim člancima i raspravama i to većinom na maternjem jeziku. Ovim radom se tako postigla jedna korisna baza, kakva npr. postoji u Hrvatskoj (Vinski-Gasparini 1976) ili u Sloveniji (Teržan 1996), koja će dobro poslužiti za dalja istraživanja.

Nakon uvodne riječi slijedi dobro struktuirano poglavlje o historijatu istraživanja bosansko-hercegovačkih ostava u kojem su napomenuti svi relevantni radovi domaćih stručnjaka kao i sve značajnije regionalne studije. Autorova kritika usmjerena ka istraživanju metalnih razdoblja u bivšoj Jugoslaviji u kojem je težiste stavljano na "kulture grupe" i njihovo razgraničavanje donekle je opravdano, premda se društveni okviri i duh vremena kada su ti radovi nastali svakako trebaju uzeti u obzir.

U kratkom razmatranju o okolnostima nalaza (s. 11-13) autor kritički analizira i komentira malobrojne izvještaje o nalazima. Uprkos kratkim opisima (većina ostava nađena je slučajno) može se ustanoviti da se pojam "stijena ili rascijep u stijeni" češće javlja (ukupno šest puta) u izvještajima. Okolnosti nalaza ostava i slične naznake dati su u jednoj preglednoj tabeli (s. 12)

Rasprostranjenost ostava kao i dijelovi zemlje u kojima ostave do sada nisu zabilježene mogu se, prema Königu, većim dijelom objasniti rasporedom vegetacijskih zona i prirodnim granicama unutar bosansko-hercegovačkog prostora. Povezanost ostava sa mrežom rijeka je više nego očita. Sadašnje stanje rasprostranjenosti se, po mišljenju autora, ipak ne može uzeti kao relevantno, jer se mora računati na veliki broj ostava, koje će promijeniti sadašnju sliku.

Interesantna su svakako autorova razmatranja o odnosu pojedinačnih nalaza odnosno grobnih nalaza i ostava. Tako se neka područja u kojima nisu zabilježene ostave odlikuju većim brojem pojedinačnih nalaza (zapadna Hercegovina) ili se pak radi o arealima sa većim brojem grobova (Glasinac) u kojima je pronađen veći broj brončanih grobnih priloga (s. 15. "Man legte dort keine Horte nieder, da die Bronze in die Gräber kam").

Autor, nažalost, konzultira samo inostrane atlase i karte (npr. Atlas Podunavlja) u kojima su vegetacijske i poljoprivredne zone često neprecizno prikazane, iz čega slijede pogrešni i, ne baš uvijek, logični zaključci. Tako je primjerice istočna Hercegovina, dakle jedan izrazito kraški kraj sa nerazvijenom vegetacijom, kod Königa označen kao šumovito područje (s. 15). Ovo nažalost nije jedina geografska greška u knjizi.

Završno poglavlje uvoda (s. 16-27) posvećeno je kronologiji bosansko-hercegovačkih ostava. Kao osnovu kronološke podijele autor uzima rad W. A. von Brunna iz 1968. godine o ostavama srednje Njemačke, odnosno njegovu kronološku podijelu ostava u Karpatskoj kotlini (v. Brunna 1968). Slijedeći ovu koncepciju, ostave u BiH podijeljene su u četiri relativno-kronološka stupnja (2-4).

Najstarija faza je pritom označena kao stupanj 2, pošto nalazi koji bi se mogli korelirati sa stupnjem 1 prema Brunnu (Uriul-Domanești) za sada nisu poznati u Bosni i Hercegovini. Oslanjajući se na v. Brunna, sadržaj odnosno nalaze

stupnja 2, König označava ovu fazu kao “stariju tipološku grupu nalaza“, koja se kako kronološki, tako i tipološki veže za prostor južne Karpatske kotline.

Nalazi stupnja 4 su označeni kao “mlađa tipološka grupa nalaza“, dok je nejasno definirani stupanj 3/4 opisan kao jedna vrsta prelaznog razdoblja. Kao i nalazi stupnja 2 tako se i sadržaj stupnjeva 3/4 i 4 povezuje sa prostorom Karpatske kotline.

Stupanj 5 karakteriziraju lokalne forme, koje ne dozvoljavaju sinkronizaciju sa nalazima iz Karpatske kotline, već u prvom redu oslikavaju veze sa grčko-mediteranskim prostorom kao i sa Apeninskim poluotokom.

Kronološki sistemi susjednih zemalja dosta su kratko prikazani, dok su neke udaljenije regije tj. njihove kronologije (Rumunjska, Mađarska, Slovačka, Moravska, Zakarpatje) daleko iscrpnije obrađene, iako ovdje ne postoje direktne paralele sa nalazima iz bosanko-hercegovačkih ostava.

Razmatrani kronološki sistemi prikazani su, kao što je to uobičajeno za PBF, u sinkronističkoj tabeli (s. 20-21). I pored svih horizonata i stupnjeva autor naglašava da se može razlikovati samo jedna “starija tipološka grupa nalaza“ (stupanj 2 u ovom slučaju) od jedne “mlađe grupe nalaza“ (stupanj 4), dok su prijelazi još uvijek nerazjašnjeni. Za svaki od četiri stupnja König donosi i jednu tipološku tablu, pri čemu se kod nalaza ne radi o tzv. vodećim tipovima, nego o jednom izboru koji služi za osnovno orijentiranje.

U odnosu na srednjoevropsku kronologiju i apsolutne datume stupnjevi ostava u BiH mogu se okvirno paralelizirati na sljedeći način:

stupanj 2 (Boljanić, opć. Gračanica) - Bz D/Ha A (1250-1150);

stupanj 3/4 (Brezovo Polje, opć. Žepče) – Ha A2 (1150-1050);

stupanj 4 (Bokavić, opć. Lukavac) – Ha B1/B2 (1050-900);

stupanj 5 (Krehin Gradac, opć. Čitluk) – Ha B3 (900-800).

U glavnom dijelu knjige (*Der Fundstoff* s. 28-157) pojedinačno su predstavljeni nalazi svih stupnjeva te tipološki i kronološki uspoređeni sa nalazima drugih regija. Za određene predmete, koji se javljaju u većem broju (šuplje sjekire, srpovi, igle, narukvice) urađena je i tipološka podjela.

Za svaki tip, čak i kada se javlja samo pojedinačno, autor donosi iscrpne paralele, kako iz Bosne i Hercegovine, tako i iz susjednih zemalja, sa ciljem utvrđivanja kronološke pozicije toga predmeta. Pored kronologije opisani su rasprostiranje i funkcija brončanih nalaza, s tim da to nije, kao u većini PBF svezaka, podijeljeno u manja poglavlja, nego je sadržano u tekstu, što donekle umanjuje preglednost.

Jako zanimljive i hvale vrijedne su naznake o funkciji određenih predmeta. Pri tome autor iznosi niz do sada nepoznatih detalja (npr. očuvanost predmeta, izlizanost ušica, tragove popravki), koji ukazuju na upotrebu ili način nošenja predmeta. Na osnovu pomnog promatranja autor je u stanju iznijeti korisne napomene i zaključke vezane za radionice brončanih predmeta kao i za naknadnu obradu i ukrašavanje materijala.

Na kraju poglavlja “*Der Fundstoff*“ posebno je predstavljen nalaz iz Grapske (opć. Doboj), pošto se radi o kompleksu nalaza, čije su okolnosti nalaza i datacija dosta nesigurne. Prema Königu ovdje se zapravo radi o jednoj grupi nalaza, koja se sastoji od predmeta različite starosti.

Slijedeće poglavlje "Gewichte" (s. 158-163) donosi raspravu vezanu za utege i težinske odnose unutar pojedinih ostava. Bez namjera da uspostavi jedan određeni težinski sustav autor je ispitao tj. izvagao nekoliko ostava (Kučišta, opć. B. Brod; Šumatac, opć. Cazin; Novi Grad, opć. Odžak; Bokavić, opć. Gračanića). Dobiveni rezultati su svakako frapantni i mogu služiti kao poticaj za daljnja istraživanja, pogotovu ako se uzme u obzir da se ovakvim mjerenjima u dosadašnjim istraživanjima nije pridavao veći značaj. U ostavi Kučišta se, primjerice, da ustanoviti da su, ne samo grumeni bronce podređeni određenom težinskom sistemu (s. 158, Tabela 4) već da su i predmeti (srpovi) intencionalno lomljeni da bi se dostigla određena težina (s. 159, Sl. 11). Slične podudarnosti dokazane su i slučaju ostave Bokavić.

Završno poglavlje knjige "Erhaltungszustand der Bronzen und Zusammensetzung der Horte" (s. 164-170) zamišljeno je kao jedna vrsta završne riječi i sadrži kratki autorov prilog problemu značenja fenomena ostava kasnog brončanog doba. Ostave su prema Königu neraskidivo povezane sa grobnim nalazima odnosno sa kultom mrtvih i kao takve nedvojbeno su sakralnog karaktera, iako sa mogućim profanim uzrocima, kao npr. oskudica sirovina ili konkurencija među proizvođačima bronce (s. 165. "von Händler-, Gießer- oder Versteckhorten kann eigentlich nirgends die Rede sein").

Ukopi preminulih i deponiranje predmeta su prema tome različiti izričaji jednog te istog fenomena, povezanog sa smrću i predstavama zagrobnog života (Teržan 1995).

U zadnjem poglavlju su izneseni i neki rezultati i opažanja vezani konkretno za bosansko-hercegovačke ostave. Autor upućuje na aspekt nekorištenog predmeta sa simboličkom funkcijom (bodeži iz Boljanića ili fragmenti noževa iz Bokavića) ili na pojavu tipoloških serija (posebno u mladoj tipološkoj grupi nalaza).

Pretpostavku B. Čovića (Čović 1980) da pojedine ostave (Brgule, opć. Vareš; Drenov Do, opć. Lukavac) predstavljaju opremu jedne ili više osoba, König produbljuje dalje i pokušava odrediti pojedine grupe nalaza u ostavama koje bi bile karakteristične za određeni spol. Tako je, primjerice, ostava iz Vitine (opć. Ljubuški), na osnovu usporedbe sa gotovo identičnom kombinacijom nalaza iz jednog ženskog groba u Ostrošcu kod Cazina, okarakterizirana kao oprema osobe ženskog spola.

Najveći nedostatak ove, u cjelini gledano, uspješne studije o ostavama iz Bosne i Hercegovine su svakako začuđujuće geografske greške i nelogičnosti, koje se nažalost daju pratiti kroz cijelu knjigu i koje čitaoca u velikoj mjeri zbunjuju. Ovo je tim više iznenađujuće, pošto iz uvoda saznajemo da se autor već duže vrijeme bavi jugoistočnoevropskim prostorom i da je i sam poduzeo više studijskih putovanja u bivšu Jugoslaviju.

Pored činjenice da "Bosnien und die Herzegowina" nije pravi naziv u njemačkom jeziku za današnju zemlju, već predstavlja pojam iz vremena austrougarskog upravljanja, potrebno je spomenuti još nekoliko grubljih grešaka.

Već na drugoj strani knjige König donosi opis u kojem stoji da "Bosnien und die Herzegowina physisch-geograpisch nicht klar abzugrenzen sind". Međutim već letimičan pogled na kartu odaje činjenicu da malo koja jugoistočnoevropska zemlja ima tako jasne i izražene prirodne granice kao Bosna i Hercegovina

(rijeke Sava na sjeveru, Drina na istoku, Una na zapadu te Dinarsko gorje na jugu).

Grad Tešanj u sjevernoj Bosni König premješta u južnu Bosnu (s. 71) a zatim i u srednju Bosnu (s. 125), srednjobosanski gradovi Bugojno i Donji Vakuf su prema autoru na području sjeverne Hercegovine (s. 125) dok je Bihać iz krajnjeg sjeverozapada prebačen na sjeveroistok zemlje (s. 125).

I dok se ove manje pogreške, koje ne utječu bitnije na koncepciju studije, mogu eventualno objasniti i tiskarskim greškama, autorova izlaganja u poglavlju o rasprostranjenosti nalaza (s. 13-16) ipak predstavljaju značajan prilog pokušaju razjašnjenja fenomena ostava. Tako npr. činjenicu da se u sjeverozapadnoj Bosni ne nailazi na veliki broj ostava König objašnjava kao splet više okolnosti (slaba naseljanost za vrijeme brončanog doba, nedovoljna istraživačka aktivnost itd.). Jedan od razloga je prema autoru i "der für einen Fundanfall in tieferer Bodelage sich wohl ungünstig auswirkende Weinanbau (!)". Pa čak ako i "Atlas der Donauländer beachtliche Flächen Ackerlandes mit Weinbaugebieten zeigt" svako ko je bio u Bosni i Hercegovini ili se bavi ovim područjem trebao bi znati da o uzgoju vinove loze u ovom dijelu Bosne ne može biti govora i da se tim putem, barem na ovom području, ne mogu objasniti prekidi u rasprostiranju ostava.

Zaista je žalosno da ove nepotrebne pogreške umanjuju ukupan dojam knjige. I pored svega je rad P. Königa itekako važan prilog za jugoistočnoevropsku arheologiju. Studija o kasnobrončanim ostavama u Bosni i Hercegovini popunjava jedan istraživački nedostatak u ovom, putem PBF edicije, nedovoljno obuhvaćenom području i dobro se nadopunjuje na već postojeće sinteze o ostavama brončanog doba iz susjednih zemalja (Hrvatska, Slovenija, Mađarska). Sa ovim PBF sveskom ne samo da je stvorena solidna osnova za daljnja proučavanja kasnog brončanog doba u jugoistočnoj Evropi, nego je učinjen još jedan korak ka vraćanju bosansko-hercegovačke arheologije u vidokrug evropskih istraživanja metalnih razdoblja.

Peter König, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina. PBF (Prähistorische Bronzefunde) XX 11, Franz Steiner Verlag Stuttgart, Stuttgart 2004. 244 Seiten, 92 Tafeln.

Die seit dem Jahr 1974 bestehende XX. Abteilung der Reihe "Prähistorische Bronzefunde" enthält Beiträge, die sich nicht den einzelnen Fundgattungen (u. A. Schwerter, Abt. IV; Dolche, Abt. VI; Äxte und Beile, Abt. IX; Fibeln Abt. XV.) widmen, sondern sich vielmehr mit einzelnen bedeutsamen Funden und /oder Fundgruppen sowie Nachträgen zu bereits erschienenen PBF-Bänden befassen. Die XX. Abteilung ist die vorletzte dieser von H. Müller-Karpe gegründeten und seit etlichen Jahren durch Akademie der Wissenschaft in Mainz geförderten Reihe, wohingegen die letzte, XXI. Abteilung (ab 1983), die chronologischen Stufen und regionalen Gruppen der prähistorischen Metallzeiten nach einem einheitlichen Schema darstellen soll.

Die Bronzefunde aus Bosnien-Herzegowina wurden bisher in drei Materialvorlagen der PBF Reihe berücksichtigt (Z. Žeravica, Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina. PBF Abt. IX., 18, 1993; A. Harding, Schwerter im ehemaligen Jugoslawien. PBF Abt. IV., 14, 1995; C. Weber, Rasiermesser in Südosteuropa. PBF Abt. VIII., 5, 1996). Die Studie von P. König ist der erste PBF Band, der sich ausschließlich mit dem bosnisch-herzegowinischen Raum auseinandersetzt.

Von den insgesamt 43 registrierten spätbronzezeitlichen Depotfunden legt König das Material aus 38 Horten vor, die Funde aus Brezovo Polje (Gde. Žepče), Majdan Ridžali (Gde. Doboј), Srpska Varoš (Gde. Tešanj) sowie zwei kleinere Hortfunde mit Goldgegenständen (Korita, Gde. Tomislavgrad und Sitnež, Gde. Prnjavor) waren dem Autor entweder nicht zugänglich oder sind erst nach Abschluss der Materialaufnahme in der Literatur aufgetaucht.

Sowohl aufgenommene als auch nicht abgebildete Horte sind in einem vorbildlichen Katalogteil vorgestellt. Dabei bringt König, neben den üblichen Maß- und Gewichtszahlen, auch wichtige Angaben zu Fundumständen, Abnutzungs- und Überarbeitungsspuren sowie zahlreiche technische Details (Patina, Fehlguss Spuren, Gusslöcher- und bläschen).

Im einleitenden Teil, der sich aus drei Kapiteln zusammensetzt (*Forschungsgeschichte, Überlieferung und Verbreitung, Chronologie*), erfahren wir, dass das vorrangige Ziel des Buches die vollständige Vorlage aller bis dahin in verschiedenen kleineren Artikeln und Abhandlungen (davon vieles in Muttersprache) Horte aus Bosnien und Herzegowina ist. Damit soll auch für Bosnien-Herzegowina eine sinnvolle Basis weiterer Forschungen geschaffen werden, wie das z. B. für Kroatien (Vinski-Gasparini 1973) oder Slowenien (Teržan 1996) bereits vorliegt.

Nach dem einleitenden Wort folgt das gut strukturierte Kapitel über die Forschungsgeschichte der bosnisch-herzegowinischen Horte, in dem alle relevanten Arbeiten der einheimischen Forscher sowie alle wichtigen überregionalen Studien besprochen wurden. Die Kritik des Autors an Forschung der Metallzeiten im ehemaligen Jugoslawien, die sich zu sehr an die "Kulturgruppen" und ihre Differenzierung ausrichtete, ist zum Teil berechtigt, obwohl man auch den gesellschaftlichen Rahmen und den Zeitgeist, in dem die Arbeiten entstanden sind, nicht vergessen sollte.

In der kurzen Besprechung der Fundumstände (S. 11-13) werden die wenigen Fundberichte kritisch betrachtet und kommentiert. Trotz der dürftigen Beschreibungen (die meisten Horte sind Zufallsfunde oder schon im 19. Jahrhundert aufgefunden worden) ist festzustellen, dass der Begriff Felsspalte als Fundort etwas häufiger (sechsmal) auftaucht. Die Fundumstände und sonstige Bemerkungen zu den Depotfunden sind in einer übersichtlichen Tabelle dargestellt (S. 12).

Die Verbreitung der Hortfunde sowie die fundleeren Landschaften sind nach König größtenteils auf die Vegetationszonen und naturräumliche Grenzen innerhalb des bosnisch-herzegowinischen Raumes zurückzuführen. Ein Bezug der Hortfundverbreitung zum Wassernetz ist aus der Verbreitungskarte mehr denn deutlich. Dennoch ergibt die jetzige Hortfundverbreitung, nach König, ein verzerrtes Bild, da man noch mit einem beträchtlichen Fundanfall rechnen

muss, der die heute ermittelbare Verbreitungsschwerpunkte wesentlich verändern kann.

Einen interessanten Aspekt stellt die Überlegung über den Zusammenhang zwischen den Einzel bzw. Grabfunden und Hortfunden dar. Die fundleeren Landschaftszüge (ohne Hortfunde) zeichnen sich dabei entweder durch größere Zahl der Einzelfunde (Westherzegowina) aus oder es handelt sich um ausgedehnte Grabhügelareale (Glasinac-Hochebene) mit dem beträchtlichen Bronzereichtum in den Gräber (S. 15, "Man legte dort keine Horte nieder, da die Bronzen in die Gräber ").

Leider konsultiert der Autor nur ausländische Atlanten (z. B. Atlas der Donauländer), die die Verbreitung der Wirtschafts- und Vegetationszonen oft ungenau wiedergeben, woraus wiederum falsche und nicht immer logische Schlussfolgerungen gezogen werden können. So wird z. B. Ostherzegowina, eine ausgeprägt karge Landschaft mit schwacher Vegetation, als stark bewaldet angesprochen (S. 15). Dies bleibt leider nicht der einzige geographische Fehler, den sich der Autor erlaubt.

Das abschließende Kapitel der Einleitung (S. 16-27) befasst sich mit der Chronologie der bosnisch-herzegowinischen Hortfunde. Als Grundlage der chronologischen Gliederung wird die Arbeit von W. A. v. Brunn über die mitteldeutschen Hortfunde der jüngeren Bronzezeit bzw. seine Einteilung der Hortfunde im Karpatenbecken und im mittleren Donaugebiet (v. Brunn 1968) übernommen. Dadurch gelingt es dem Autor die Horte in Bosnien und Herzegowina über die weiträumigen Vergleiche in vier relativ-chronologische Stufen (2-5) einzuteilen.

Der älteste Stufe ist dabei bereits als Stufe 2 bezeichnet, da die Funde, die mit der Stufe 1 nach Brunn (Uriul-Domănești) gleichzusetzen wären, aus Bosnien und Herzegowina nicht bekannt sind. In der Anlehnung an die Arbeit von v. Brunn bezeichnet König den Inhalt der Stufe 2 als ältere Typengesellschaft, die sowohl chronologisch als auch typologisch mit dem Formenschatz des südlichen Karpatenbeckens in Verbindung zu bringen ist.

Die Funde der Stufe 4 sind als jüngere Typengesellschaft aufgefasst, während die etwas unklar definierte Stufe 3/4 als eine Art Übergangs zu verstehen ist. Die Funde der Stufen 3/4 und 4 lassen sich auch in das karpatenländische Milieu einbinden.

Die Stufe 5 ist wiederum durch lokale Formen gekennzeichnet, die keine Synchronisierung mit dem Karpatenbecken aufweisen, sondern deuten, nach König, eher auf die Beziehungen zum griechisch- adriatischen Raum und zur Apenninenhalbinsel hin.

Die Vorstellung der Chronologiesysteme der benachbarten Länder ist etwas zu knapp geraten, während die Regionen um das Karpatenbecken (Rumänien, Ungarn, Slowakei, Mähren, Transkarpatien) weitaus ausführlicher besprochen wurden, obwohl die Vergleichsfunde zu den bosnisch-herzegowinischen Hortfunden nicht immer direkt vorliegen.

Die besprochenen Chronologiesysteme sind in einer vergleichenden Tabelle dargestellt (S. 20-21). Es wird jedoch betont, dass man trotz aller Stufen und Horizonten nur eine ältere (Stufe 2) von einer jüngeren (Stufe 4) Typengesellschaft trennen kann, während die Übergänge nicht klar definierbar sind. Für jede der vier Stufen hat der Autor auch eine Typentafel vorgelegt, wobei die abgebildeten

Funde nicht einen Leittypcharakter haben, sondern eher eine Auswahl sind, die lediglich als Orientierungshilfe dienen soll.

Im Bezug auf die mitteleuropäische Chronologie und absolute Datierungen lassen sich die Stufen 2-5 folgendermaßen in Verhältnis bringen: Stufe 2 (Boljanić, Gde. Gračanica) – Bz D/Ha A - (1250-1150); Stufe 3/4 - (Brezovo Polje, Gde. Žepče) - Ha A2- (1150-1050); Stufe 4 (Bokavić, Gde. Lukavac) – Ha B1/Ha B2- (1050- 900); Stufe 5 (Krehin Gradac, Gde. Čitluk) – Ha B3- (900- 800).

Im Hauptteil des Buches (*“Der Fundstoff“* S. 28-157) werden die Funde einzelner Stufen vorgestellt und mit den Fundbestand anderer Regionen verglichen. Für bestimmte Funde, die in einer größeren Anzahl vorkommen (Tüllenbeile, Sichel, Nadeln, Ringschmuck) wird auch eine Typengliederung vorgenommen.

Für jeden Typ, auch wenn er einzeln vorkommt, bringt König gut datierbare Vergleichsfunde aus Bosnien und Herzegowina und aus den benachbarten Regionen und versucht dadurch seine chronologische Stellung zu untermauern. Neben der Zeitstellung werden auch Verbreitung und Funktion einzelner Typen analysiert, wobei dies nicht, wie üblich für PBF Bände, in kleineren Unterkapiteln geschieht, sondern im Textblock und oft ohne Absatz enthalten ist, was die Übersicht um einiges einschränkt.

Lobenswert und besonders interessant sind Überlegungen über die Funktion der einzelnen Funde. Dabei werden viele, aus älteren Publikationen nicht bekannte, technische Details geliefert (Abnutzung, Abschleifung der Ösen, Reparaturspuren), die entscheidend für die Funktion oder Trageweise des Gegenstandes sind. Anhand dieser sorgfältigen Betrachtung gelingt es dem Autor sinnvolle Schlüsse über Herstellungsplätze und Bronzehandwerk zu ziehen (u. A. S. 127).

Am Ende des Kapitels *“Der Fundstoff“* wird der Fund aus Grapska (Gde. Dobo) gesondert dargestellt, da es sich um einen Fundkomplex handelt, dessen Überlieferung und Datierung unsicher sind. Nach König ist der Fund von Grapska als Fundgruppe anzusprechen, die sich aus Funden unterschiedlichen Alters zusammensetzt.

Das nächste Kapitel *“Gewichte“* (S. 158-163) befasst sich mit Gewichtsverhältnissen einiger auserwählten Horte. Ohne Anspruch auf die Erstellung eines Gewichtsystems wurden einige Horte untersucht bzw. gewogen (Kučišta, Gde. B. Brod; Šumatac, Gde. Cazin; Novi Grad, Gde. Odžak; Bokavić, Gde. Gračanica). Der Autor kommt dabei zu aufschlussreichen und weiterführenden Ergebnissen, die in der bisherigen Forschung kaum Beachtung fanden. Im Hortfund von Kučišta lässt sich beispielsweise nachweisen, dass nicht nur Gussbrocken einer Regelmäßigkeit bezüglich des Gewichtes unterliegen (S. 158, Tabelle. 4), sondern auch Gegenstände (Sichel) gezielt zerkleinert wurden um ein bestimmtes Gewicht zu erreichen (S. 159, Abb. 11). Vergleichbare Regelmäßigkeiten in der Gewichtsverteilung sind auch im Fall des Hortfundes Bokavić feststellbar.

Das abschließende Kapitel des Buches *“Erhaltungszustand der Bronzen und Zusammensetzung der Horte“* (S. 164-170) fungiert als eine Art Zusammenfassung und enthält einen kurzen Beitrag zur Deutung der Hortungssitte. Die Hortfunde sind nach König unzertrennlich mit den Grabfunden bzw. mit dem Totenkult verbunden und so eindeutig als ein sakrales Phänomen (wenn auch

mit möglichen profanen Hintergründen wie z. B. Knappheit des Rohstoffes oder Konkurrenzdruck) zu betrachten (S. 165, "von Händler-, Gießer- oder Versteckhorten kann eigentlich nirgends die Rede sein").

Bestattungen und Deponierungen sind demnach verschiedene Ausdrucksformen ein und desselben Phänomens, das mit Tod- und Jenseitsvorstellungen in Zusammenhang steht (Teržan 1995).

Neben dem Deutungsversuch der Hortfunden im Allgemeinen werden im letzten Kapitel auch einige wichtige Beobachtungen und Ergebnisse, die aus der Betrachtung der bosnisch-herzegowinischen Depotfunden hervorgehen, dargestellt. Der Autor weist u. A. auf den Aspekt des unbrauchbaren Gegenstandes mit symbolischer Funktion (Dolche von Boljanić oder Messerfragmente von Bokavić) oder auf das Vorkommen der Serien (vor allem in der jüngeren Typengesellschaft) hin.

Die schon von Čović (Čović 1980) geäußerte Vermutung, dass einige Horte (Brgule, Gde. Vareš; Drenov Do, Gde. Lopare) als Ausstattung einer oder mehrerer Personen anzusehen sind, wird vom König weitergeführt, indem er versucht geschlechtsspezifische Attribute einzelner Fundkombinationen in den Horten zu definieren. So wird der Hort von Otok (Gde. Ljubuški) anhand des Vergleichs mit einem nahezu identisch ausgestatteten Frauengrab aus Ostrozac bei Cazin (Raunig 1982) als Ausstattung einer weiblichen Person angesprochen.

Der größte Schwachpunkt dieser allgemein betrachtet gelungener Zusammenstellung bosnisch-herzegowinischen Hortfunde sind verwunderliche geographischen Missverständnisse und Fehler, die sich leider durch das ganze Buch verfolgen lassen und den Leser im höchstem Maße verunsichern.

Dies ist umso erstaunlicher, da wir aus dem Vorwort erfahren, dass sich der Autor seit geraumer Zeit mit diesem Raum befasst und selber auch mehrere Forschungsreisen in das ehemalige Jugoslawien unternommen hat.

Neben der Tatsache das Bosnien und *die* Herzegowina nicht der richtige Name des heutigen Landes ist, sondern eine Bezeichnung aus der Zeit der österreichisch - ungarischen Verwaltung des Landes darstellt, sollen noch einige gröbere Fehler erwähnt werden. So stellt König fest, dass "Bosnien und *die* Herzegowina physisch-geographisch nicht klar abzugrenzen sind" (S. 2). Ein Blick auf die Karte (Abb. 1) genügt jedoch um zu sehen, dass kaum ein anderes südosteuropäisches Land so klare und ausgeprägte natürliche Grenzen wie Bosnien-Herzegowina hat (Die Flüsse Save im Norden, Drina im Osten und Una im Westen sowie Dinaragebirge im Süden).

Die nordbosnische Stadt Tešanj (Hortfund "Blatnica") wird nach Südbosnien (S. 71) und nach Mittelbosnien (S. 125) verlagert, die mittelbosnische Städte Bugojno und Donji Vakuf sind nach König in Nordherzegowina zu suchen (S. 125), die Stadt Bihać im äußersten Nordwesten des Landes ist mit Nordostbosnien in Verbindung gebracht (S. 125).

Während solche kleinere Irrtümer möglicherweise auch auf die Druckfehler zurückzuführen sind und nicht maßgeblich auf die Konzeption der Arbeit Einfluss nehmen, sind die Erörterungen im Kapitel über die Verbreitung der Hortfunde (S. 13-16) doch von größerer Bedeutung für das Verstehen der Deponierungssitte. Die Fundleere in Nordwestbosnien ist z. B. nach König durch mehrere Faktoren zu erklären (schwache Besiedlung in vorgeschichtlicher Zeit,

mangelnde Überlieferung usw.). Einer der Gründe ist laut König auch "der für einen Fundanfall in tieferer Bodenlage sich wohl auswirkende Weinanbau(!?)", der in diesem Gebiet betrieben werden soll. Auch wenn der "Atlas der Donauländer VI, 1981, Blatt 32, beachtliche Flächen Ackerlandes mit Weinbaugebieten zeigt" sollte jeder der einmal in Bosnien und Herzegowina war oder sich mit diesem Raum beschäftigt, wissen, dass von einem Weinbau in Nordwestbosnien nicht die Rede sein kann und das sich dadurch, zumindest in diesem Teil Bosniens keine fundleere Gebiete erklären lassen.

Es ist zu bedauern, dass diese vermeidbaren Fehler den Gesamteindruck um einiges schmälern. Dennoch ist die Arbeit von P. König als ein wichtiger Beitrag zu Archäologie Südosteuropas einzuschätzen. Die Studie über die spätbronzezeitlichen Hortfunde in Bosnien und Herzegowina erfüllt eine Forschungslücke in diesem, durch PBF Bände nicht gut erschlossenen Gebiet, und ergänzt sich gut an die bereits vorhandenen Zusammenstellungen aus benachbarten Ländern (Slowenien, Kroatien, Ungarn). Mit diesem PBF Band ist nicht nur eine solide Grundlage weiterer Forschungen der Spätbronzezeit in Südosteuropa geschaffen werden, sondern auch ein weiterer Schritt getan um die Archäologie Bosnien-Herzegowinas ins Blickfeld der europäischen Forschung der Metallzeiten zu bringen.

Literatura / Literaturverzeichnis

- v. *Brunn W. A.* (1968), Mitteldeutsche Funde der jüngeren Bronzezeit. Römisch-Germanische Forschungen (RGF), Band 29. Berlin 1968.
- Čović B.* (1980), Ostava Brgule. Glasnik Zemaljskog Muzeja n. s. A., 34, 45ff. Sarajevo 1980.
- Raunig. B.* (1982), Grob ranog željeznog dob iz Ostrožca kod Cazina. Glasnik Zemaljskog Muzeja n. s. A., 37, 1-14. Sarajevo 1982.
- Teržan B.* (1995), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem I. Katalogi in monografije 29. Ljubljana 1995.
- Teržan B.* (1996), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II. Katalogi in monografije 30. Ljubljana 1996.
- Vinski-Gasparini K.* (1973), Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zadar, 1973

Mario Gavranović

Blagoje Govedarica, Zepterträger - Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Südost- und Osteuropas.

Balkankommission der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 6. 426 strana, 77 ilustracija u tekstu, 56 tabli sa crtežima, 8 fototabli. Philipp von Zabern, Mainz 2004.

Monografija "Nosioći skiptra – vladari stepe" predstavlja jednu od fundamentalnih studija koja se pojavljuje jedanput u generaciji naučnika i u okviru određene naučne problematike. Ovo je ujedno široka sinteza novih i starih teorija kombiniranih sa sistematskom ocjenom relevantnih podataka. U djelu koje je pred nama Govedarica nastoji prezentirati sve poznate informacije vezane za pojavu jedne specifične grupe elitnih grobova iz vremena starijeg eneolita na karpatsko-balkanskom i stepskom prostoru jugoistočne i istočne Evrope. Ti grobovi su u literaturi do sada obilježavani na različite načine: Tip Casimcea - Petro-Svistunovo (po Zbenoviću); Grupa Novodanilovka (po Teleginu); Rana Kurgan kultura (Kurgan I, po Gimbutas); Grupa Čapli - Petro-Svistunovo (po Šapošnikovoj); Grupa Suvorovo (po Aleksevoj); Metakulturni kompleks sjevernog Ponta i Kavkaza (po Nečitajlovoj). Posljednju značajnu sintezu date problematike čini serija studija pokojne Marije Gimbutas iz 60. i 70-tih godina 20. stoljeća.

Govedarica polazi od običaja posipanja okerom koje je zajednička karakteristika svim sahranama ovog tipa i naziva ih skupnim imenom "rani oker-grobovi", naglašavajući time i njihovo mjesto na početku jedne nove grobne tradicije koja će karakterizirati eneolit i rano bronzano doba širokog stepskog prostora.

Eneolit jugoistočne Evrope počinje mnogo ranije nego što se prije mislilo. Najranije faze ovog perioda pojavljuju se već polovinom 5. milenija pr.n.e. a njegov završetak pada na kraj 4. milenijuma (kultura Cernavoda III). Pojava ranih oker-grobova uglavnom se vezivala za kontroverzno širenje prvih postneolitskih kultura iz istočnih u centralne dijelove Evrope i obratno. Duže od 50 godina su evropski i drugi arheolozi smatrali da su mirne, matrijarhalne i zemljoradničke neolitske kulture srušene od strane pokretnih i ratobornih stočara koji su migrirali iz udaljenih istočnih krajeva. U posljednjih 20 godina, ovaj teoretski model ima sve manje pristalica u naučnoj literaturi (izuzetak su feministički krugovi, koji ovaj problem tretiraju na poseban način). Posljednjih godina se dramatične promjene iz kasnog neolita i ranog post-neolitskog perioda razmatraju kao posljedice porasta stanovništva, širenja kulturnih utjecaja, lokalnim evolucijama i ideološkim ekspanzijama. Bez sumnje je dolazilo i do manjih migracija, ali ne i do potpune zamjene stanovništva. Velike promjene u načinu života, mogu se pratiti preko usvajanja novih vrsta domaćih životinja i tehnologija (između ostaloga. plug, kola; kod Andrew Sherratt's *Secondary Products Revolution* [Cambridge 1981]; H. Greenfield's "The Origins of Milk and Wool Production," *CurrAnthr* 29 [1988] 573–93 and 743–8). Ove dramatične promjene ne mogu se više vezati za invazije sa istoka, već za jedan kompleksan skup međusobno povezanih varijabli, uključujući i lokalna pomijeranja stanovništva, širenje novih tehnologija te porast sociopolitičke kompleksnosti. Studija B. Govedarice o ranim oker-grobovima iz starijeg eneolita nalazi svoje mjesto unutar ovog inoviranog teoretskog konteksta. Ovdje se po prvi put rani oker-grobovi ne povezuju sa migracijom

Kurgan-kulture iz istočnoevropskih stepa i sa njihovim prodorom u centralnu i jugoistočnu Evropu (Kurgan I), već se to uz pažljivo razmatranje dokaznog materijala, vremenski, prostorno i tipološki, smješta u kontekst relacija među susjednim kulturama. Na osnovu ovih istraživanja jasno proizilazi da rani oker-grobovi nastaju kao rezultat usvajanja novih grobnih običaja, od strane izrastajućih lokalnih elita. Najvjerovatnije su ovi grobovi odraz širenja jedne nove socijalne ideologije, vezane prije svega za društveno raslojavanje i nastanak vladajućih slojeva koji karakteriziraju novo eneolitsko razdoblje. Nova politička elita je imala potrebu da čak i u smrti bude izdvojena iz mase običnih ljudi.

Karakteristično je da se rani oker-grobovi ne javljaju na jednoj jasno izdvojenoj i ograničenoj teritoriji, a ne postoje ni naselja za koja bi se oni mogli vezati. Zbog toga Govedarica sasvim ispravno zaključuje da se ovdje ne može raditi o kulturnoj grupi u klasičnom smislu, kako su ovi grobovi do sada klasificirani, već o jednom specifičnom socio-religiskom fenomenu koji nije vezan za jednu teritoriju, niti za jednu lokalnu grupu i koji se mora posmatrati kao dio jednog kulturološkog procesa širokih razmjera. Do sada je na području koje se pruža od istočne Panonije do Kaspijskog mora identificirano oko 100 ovakvih grobova. Govedarica jasno pokazuje da se rani oker-grobovi nalaze na prostoru sjeveropontskih stepa i na rubovima planinskih regija (Karpati na zapadu i sjeverni Kavkaz na istoku). Zajedničke su im samo neke osnovne tipološke osobine: način sahranjivanja (uglavnom inhumacija), karakterističan položaj skeleta (položen na leđa, savijenih nogu, takozvana Rückenhocker pozicija), posipanje okerom i bogat asortiman grobnih priloga (prestizni objekti kao što je nakit, oružje, predmeti kultno-religijskog karaktera i jedinstveni statusni simboli kao što su komandni štap i skiptar). Govedarica dijeli prostor na kome su oker-grobovi zastupljeni na pet geografskih zona: karpatski bazen, sjeverozapadni i zapadni Pont, sjeverni Pont-Azov, Volgo-Kaspijska zona i sjeverni Kavkaz. Grobni nalazi su u ovoj studiji dobro sistematizirani i detaljno opisani, te ilustrirani kvalitetnim crtežima kakvi se mogu naći samo u srednjoevropskim publikacijama. Ovakav visokokvalitetni nivo arheološke dokumentacije je mahom nestao u većini zapadnih publikacija, gdje se uglavnom ilustrira fotografijama na kojima se tipološki elementi ne mogu jasno i adekvatno sagledati.

U razvoju oker-grobova izdvojene su tri osnovne faze, odnosno horizonta. Prvi horizont 4600-4300 B.C.- Precucuteni III/Cucuteni A1-A2 (Horizont I- Predskiptarski period) zastupljen je samo na prostoru sjeverozapadnog i sjevernog Ponta (Faza Ia-Giurgiulești i faza Ib - Čapli-Cainari).

Srednji horizont 4350-4250 B.C. - Cucuteni A2/A3 (Horizont II, "Zepterkeule"-Period) predstavlja jednu relativno kratkotrajnu prelaznu fazu u razvoju prelazni oker-grobova. U to vrijeme su oni zastupljeni na dva relativno udaljena područja - Karpati na zapadu (Varijanta Dečea) i sjeverni Kavkaz na jugoistoku (Varijanta Mariupolj).

Najmlađi horizont ca. 4300/4250-4000 B.C. - Cucuteni A3-A4 (Horizont III, "Zepter/Axt"-Period) je period najvećeg prostornog širenja i regionalizacije oker-grobova. Tu se izdvajaju grupa Suvorovo u sjeverozapadnom Pontu; Grupa Novodanilovka na području sjevernog Ponta i grupa Volga-Kavkaz na prostoru između donje Volge i sjevernog Kavkaza.

Govedarica jasno naglašava stepski karakter kompleksa ranih oker-grobova, kao i važnu ulogu istočnobalkanskog eneolita u njihovom nastanku. To se ogleda u u širenju novog društvenog sistema i visokostatusne pogrebne prakse koji iz okvira kultura Varna i Gumelnița bivaju preuzeti od strane stepskih populacija. Nastanak ovih grobova Govedarica vidi u socijalnom raslojavanju vezanom za novu eneolitsku privredu, odnosno u potrebi novonastalih lokalnih elita za izdvajanjem i razlikovanjem. Taj model se čini prihvatljivijim od tradicionalnog modela po kome se pojava ovih elitnih grobova objašnjava kao rezultat masovne migracije koja je zbrisala starije neolitske kulture u regiji.

Govedarica takođe ubjedljivo dokazuje da nikakva pojedinačna i jednostrana promjena ne može objasniti mnogostrukost lokalnih varijanti oker grobova, već da se to moralo zbiti u kontekstu indigenog političkog razvoja unutar lokalnih kulturnih grupa.

Na kraju treba naglasiti da ova inovativna monografija na uspješan način, svestrano i po prvi put obrađuje jedan sociokulturološki fenomen koji se ne može svrstati u klasičnu arheološku kulturu ili grupu, već predstavlja dio jednog kompleksnog sociološkog procesa na početku jednog novog kulturnoistorijskog razdoblja. Time se otvaraju novi aspekti sagledavanja procesa nastanka i razvoja eneolitskog perioda u cjelini.

Upotpunjujući ranije definicije i dokumentaciju ranih oker-grobova, Govedarica je bio u mogućnosti da predloži i jednu dosta detaljnu periodizaciju eneolita istočne i jugoistočne Evrope, Ukrajine i južne Rusije. Na taj način je pregledno i jasno sumirana kompleksna arheologija velikog stepskog prostora od Karpata do Kaspijskog mora koja je do sada bila veoma slabo poznata izvan bivšeg Sovjetskog Saveza. Najveći dio arheološke literature iz spomenute regije nije pristupačan zapadnim naučnicima, zbog toga što je publiciran na različitim lokalnim jezicima. Govedarica je obradio ovu obimnu i kompleksnu problematiku i sumirao je na jednom od glavnih zapadnih jezika. Time je učinjena neizmjerena usluga brojnim zapadnim istraživačima koji se bave ranim metalnim periodima ovog velikog područja. Mišljenja smo da će ova studija postati jedan od neophodnih izvora za svakoga ko se bavi ranim post-neolitskim razvojem centralne i istočne Evrope.

Haskel J. Greenfield

(prevod sa engleskog jezika: *Melisa Forić*)